

ישעיהו ליבוביץ

הגאולה ואחרית הימים אצל אברבנאל

דון יצחק אברבנאל הוא מקרה גדול בתולדות ישראל — אך מקרה בפני עצמו, מכמה בחינות יחיד ומיוחד, ואיננו ייצוגי להלך המחשבה הכולל. אפתח במימרא אחת משלו. לכאורה נאמר בה דבר אחר לגמרי ממה שמחברו נתכוון לומר, בחינת שגגה שיוצאת מלפניו. אבל כדאי להקדים אותו, משום שהוא מעלה בתודעתנו את הנושא הגדול: מה משמעותו של חזון הגאולה שרווח והתפשט ביהדות מדור לדור יותר ויותר; מה משמעות המקום שהוא תופס בהגות הדתית בכלל, ומה החשיבות שעלינו לייחס לו. בספרו "ישועות משיחו", בהזכירו את אמונתו של ר' עקיבא במשיחיותו של ברכוכבא, אומר המחבר: "יקרה פעמים רבות לכל חכם-לב, שיחשוב ויאמין מה שנכספה וגם כלתה נפשו להיות".

אנו מכירים את המונח האנגלי wishful thinking: יש שאדם מאמין, מאמין בכנות, במשהו — לא מפני שיש לו מופת על הדבר הזה, לא מפני שהדבר מחוייב-ההגיון או מחוייב-המציאות, אלא מפני שהוא משתוקק לדבר הזה, ומתוך התשוקה הזאת נדמה לו שהדבר מוכח וודאי.

וזאת יש לומר, במידה רבה, על כל מה שנהוג לקרוא בשם החזון המשיחי בישראל. אלא השאלה היא: באיזו מידה נובע רעיון הגאולה המשיחית מאושיות האמונה הישראלית, מתודעת מעמדו של אדם בפני השם וקבלת עול מלכות שמיים ועול תורה ומצוות? האם רעיון הגאולה, או החזון המשיחי, מתחייב מן היסוד המעמיד שביהדות? או שמא יש להבינו לאור ההיסטוריה של עם ישראל, שהביאה ש"נכספה וגם כלתה הנפש לדבר הזה", ולכן קרה שהפכה לאמונה?

ואכן, זה מה שאומר — אמנם רק דרך-אגב — דון יצחק אברבנאל, שהוא יותר מכל דמות גדולה אחרת בהיסטוריה של ההגות היהודית חדור כולו עניין הגאולה העתידה ועניין ביאת המשיח. ניתן לומר שעולמו הרוחני סובב על הציר הזה ולא על צירם של הדברים שעליהם סובבת עיקר המסורת ההגותית של היהדות. דון יצחק אברבנאל לא היה איש-הלכה — הוא היה תלמיד-חכם, אבל לא איש-הלכה מבחינת עיסוקו, ואיננו נמנה

עם הפוסקים. הדבר שהוא למעשה הבסיס העובדתי של ההגות הרוחנית של היהדות, איננו תופס מקום מרכזי בעולמו. והוא־הדין גם בבעיות התיאור־לוגיות הגדולות, עניין מעמדו של אדם לפני אלהים, בעיית הכרת אלהים, דעת אלהים בגילוייה האמוניים ובגילוייה הפילוסופיים — הבעיות התופ־סות מקום עצום כבר בעולם ההגות של חז"ל, כפי שהוא משתקף באגדות ובמדרשים, ואין־צריך־לומר — בכל עולמה של הפילוסופיה והתיאולוגיה היהודית של ימי־הביניים, ובראש ובראשונה בעולמו של הנשר הגדול הרמב"ם. ואף־על־פי שדון יצחק אברבנאל עסק כל ימיו ברמב"ם, והוא אחד המפרשים הקלאסיים של מורה־נבוכים, דווקא הדברים האלה אינם תופסים מקום מרכזי בעולמו.

גם עניין המשמעות הדתית הקוסמית המיוחדת של עם ישראל, שהוא דבר מרכזי ב'כורזי' של ר' יהודה הלוי, גם הוא איננו העיקר בעולמו הרוחני של דון יצחק אברבנאל. אמנם כל האלמנטים האלה קיימים בעולמו הרוחני, המקיף את ההגות האמונית והפילוסופית וההיסטורית של היהדות. אבל הציר הוא הגאולה העתידה וביאת המשיח — שלא נזכרו כלל במורה־נבוכים; ואף במשנה־תורה הרעיון הזה מוזכר דרך־אגב בלבד בהל' תשובה, ואח"כ בסיומן של הל' מלכים הוא מוצג כמשהו שבו לא ניכר קשר אורגני לכל עולמה של היהדות המוצג בכל י"ד הספרים של החיבור הענקי; בהל' יסודי התורה אין המשיח והגאולה לעתיד־לבוא מוזכרים כלל.

מבחינת הרעיון המשיחי ומשמעותו, הרמב"ם ודון יצחק אברבנאל נראים כמשתייכים לשני עולמות שונים; אבל שניהם, במידה שווה, ייצוגיים ליהדות וכלולים בה.

את עולמו הרוחני של דון יצחק אברבנאל יש להבין מן הצד הקיומי של האיש. גם בזה הוא נבדל מהרמב"ם. אלמלא לא ידענו מאומה על אישיותו ועל פרשת־חיויו של הרמב"ם — כל תורתו וכל משנתו וכל הגותו, כפי שהן מצויות בדינו, היו מובנות לנו. את דון יצחק אברבנאל אין להבין אלא מתוך מה שהיה האיש הזה, מה היו חייו, מה עבר עליו ומה פעל.

דון יצחק אברבנאל היה האישיות הייצוגית של דור גירוש ספרד. אותו מאורע שנחשב לפנים לשואה הגדולה ביותר שירדה על עם ישראל מן החורבן ואילך, והיו בשעתו מגדולי ישראל שאמרו שהחורבן של שנת רנ"ב (1492) אף גדול מחורבן הבית!

דון יצחק אברבנאל הוא האישיות הייצוגית של הדור ההוא. מכל הבחינות. הוא מייצג את יהדות ספרד שלפני הגירוש ואת גורלה בעקבות הגירוש. בשעת הגירוש כבר היה למעלה מבן ששים, ועיקר חייו עברו עליו בתקופה שלפני הגירוש. תקופה זו, ברטרופסקטיבה היסטורית שלנו, נראית לנו

הגאולה ואחרית הימים אצל אברבנאל

כתקופת הגסיסה של יהדות ספרד, שהתחילה מאה שנה לפני הגירוש, בשנת קנ"א (1391), בשמר הגדול שבו הושמד חלק גדול של יהדות ספרד השמדה פיסית וחלק גדול ממנו הפך לעם האנוסים. אבל אותו חלק שהתקיים ביהדותו והמשיך להתקיים שלושה דורות אחרי השואה של קנ"א, עדיין חש משהו מן הגדולה של עם ישראל, במידה שלעם ישראל יכולה להיות גדולה בגלותו. דון יצחק אברבנאל היה מאדירי ההון, ולא זו בלבד אלא הוא היה גם מאדירי השלטון הגויי! גם בתקופה שבין קנ"א לרנ"ב עדיין היתה ליהודים עמדה של גדולה בגלותם הספרדית.

דון יצחק אברבנאל היה תחילה שר וגדול בחצר מלך פורטוגל ומעורב שם בעניינים הפוליטיים, מעורב מאד-מאד, אפילו כקשור ביוזמי מהפכה מדינית שלא הצליחה, ובגלל זה נאלץ להימלט מפורטוגל לקסטיליה ושם שוב נעשה שר וגדול בחצר פרדיננד ואיזבלה, עד שנתגלגלו הדברים, עם ייסוד האינקוויזיציה בשנות השבעים של המאה ה-15 והחמרת הגזרות והרדיפות, עד גזרת הגירוש, שנכנסה לתוקפה ב"ט באב שנת רנ"ב, השנה שאברבנאל קורה לה שנת "מזרה ישראל" — והוא יצא בראש הגולים.

הוא הלך עם הגולים לאיטליה, לנאפולי, ושם שוב עלה לגדולה. בעקבות המלחמות בין ספרד וצרפת, כשנאפולי נכבשה בידי הצרפתים, נמלט תחילה לעיר קטנה בדרום ומשום הגיע לוונציה, ושם נפטר. את חיבוריו הגדולים כתב כולם לעת זקנתו. באותה הקדמה מפורסמת לספרו, שבה הוא מספר על שנת "מזרה ישראל", הוא מעיד על עצמו, שהוא מצטער שרוב ימיו עברו עליו בשירות המלכים, ושכילה את כוחו ואת ימיו בהבל וריק; ורק לאחר שאיבד את הכל התחיל, לדבריו, לעסוק בדברים של ממש — בתורה ובהגות דתית.

באותן שנים כתב את פירושו על התנ"ך ואת שלושת ספריו על הגאולה: "מעייני ישועה", "ישועות משיחו" ו"משמיע ישועה". את מעייני ישועה כתב בשנת "בוא יבוא ברנה": ברנה — רנ"ז, חמש שנים לאחר הגירוש. את שני הספרים האחרים כתב בשנת "כי ירחם ה' את יעקב" — רנ"ח, שש שנים לאחר הגירוש. את כל עולמו הרוחני של אברבנאל אין אנו מכירים אלא משנות זקנותו. כל דמותו עוצבה על ידי המאורע הקטסטרופאלי, אשר אנחנו — שחזינו מה שגם אברבנאל לא יכול היה לחזות, שיום אדם לפנינו לא יכול היה לחזות — אנחנו אולי לא נוכל לחוש לגביו מה שחשו בני הדור ההוא, שבשבילם היה מה שקרה השואה הגדולה ביותר שאירעה לעם ישראל בתולדותיו.

אבל, נוסף על השואה-מן-החוץ עמד אברבנאל גם בפני משבר פנימי של היהדות, והוא קשור בעובדה שחלק גדול של עם ישראל — לא בודדים

בלבד — עברו לנצרות. אמנם הם הועברו לנצרות, אבל, למעשה, עברו אליה, וזה עורר משבר גדול מאד בתודעה הדתית, גם של אלה שעמדו בנסיון ולא עברו לנצרות. העובדה שרבות, ואולי היו מאות-אלפים, של יהודים, אשר היהודים שנשארו יהודים הכירו אותם ביהודים, היו לנוצרים בהליכות חייהם ובהופעתם החיצונית, בקבלת הסמלים וביטויי האמונה של הנצרות — דבר זה עירער בלבם של רבים משלומי אמוני ישראל הרבה מיסודות האמונה.

ויש להבין שעיקר העימות בין היהדות והנצרות באותם הדורות לא התבטא במה שהיתה מהות העימות הנה בפועל מבחינה היסטורית — בעובדה שהנצרות ביטלה את תורת ישראל, תורה ומצוות; אלא העימות נראה כמתייחס לבעיית ביאת המשיח. כך עכ"פ נראו הדברים בשעתם, גם אם אנו מבינים שאין זה נכון מבחינה היסטורית, שהרי המשיח הוא עניין מרכזי לנצרות, אבל איננו עניין מרכזי ליהדות. האמונה המשיחית היא מהותה של הנצרות. שמה מעיד עליה: בני הדת ההיא קרויים christianoi, ז"א "המשיחים". אשר ליהדות — מאתיים שנה לפני אברבנאל, כשיהדות ספרד עדיין נמצאה בגדולתה האמיתית, לפני המשבר הגדול של קנ"א, כשהרמב"ן ייצג אותה בוויכוח הגדול בברצלונה, נגד המשומד שטען שיוכיח שהמשיח כבר בא ובוזה בטלה היהדות, יכול היה הרמב"ן להגיד: איני מקבל את טענותיך שהמשיח בא, ואני אסתור את כל הוכחותיך ואסביר את אמונתי בבואו לעתיד; אבל ידוע תדע שאין זה העיקר לנו. בין אם יבוא או לא יבוא — אנחנו דבקים בה' ובתורתו, וזוהי היהדות שלנו.

אברבנאל מקבל עליו לערער את טענת הנוצרים שהייעוד המשיחי כבר נתקיים; הוא מוכיח שהגאולה המובטחת מפי הנביאים משמעותה — תשועת ישראל בפועל ולא מציאות נפשית-רוחנית מחודשת בלבד.

נקרא את דבריו המפורשים בתיאור שואת הגירוש ובחזוק ידי ישראל כנגד המטילים ספק בגאולה העתידה. וזה לשונו בהקדמה ל'מעייני הישועה':

"היה מספר בני ישראל במלכות ספרד בשנה ההיא (= רנ"ב), אשר שודדה הדרתו, 300,000 נפש אדם, ושפע ברכתו (= ההון) יותר משלושים אלפי אלפים דוקטי זהב טהור, עושר שמור לבעליו לרעתו. והיה היום לקץ ארבע שנים לגירוש, לא נשאר מהם היום כ-10,000, טף ונשים, בכל ארצות גרותו ומחוזות גלותו, תם הכסף וכל אשר הביא בידו מארץ מולדתו".

הגאולה ואחרית הימים אצל אברבנאל

זוהי אחת התעודות ההיסטוריות המעניינות ביותר. יש היסטוריונים המטילים ספק בדיוקם של המספרים האלה, אם אמנם היה מספר הגולים 300,000, ובוודאי אין זה מדויק שכעבור ארבע שנים לא נשארו מהם אלא 10,000. אנחנו יודעים על קהילות גדולות שקמו מקרב גולי ספרד בסאלוניקי ובסמירנה, בצפון-אפריקה ובאיטליה, ועוד. אבל כך נראה הדבר לעיני בני הדור ההוא: שמד וכליון גמור; הרס כל הגדולה שהיתה להם. ועתה לעניין ערעור האמונה — מהקדמת "ישועות משיחו":

"אמר יצחק אברבנאל: כנגע נראה לי בבית ישראל, זקנים ונערים, שהם יזובו מדוקרים בחרבות נדודים וחצי גלותם וצרות גירושם מארץ שבים, אשר השיגום בין המצרים, ועל זה היה דווה לבם ובמר רוחם נתנו קול הענות ומספדת־מרורים, שטו בשמיים פיהם על ה' ועל משיחו, ומראות הנגע עמוק: מדוע לא בא בן ישי? לא יצא למלך מבית האסורים? מדוע איחרו פעמי מרכבותיו? יישב במארב חצרים, במסתרים, צורה מושענת היא. הלא המה אומרים, יבשו עצמותינו, אבדה תקוותנו, מפי ספרים וסופרים. משיח אלהי יעקב מת או נשבר או נשבה, לא יבוא שמשו שמש צדקה ומרפא, אשר עבר בין הגזרים. ואני פניתי הבית וטהרתי הנגע והסעתי את העם מעמק עכור לפתח תקווה, לשום שפלים למרום וגודרים בחיבור 'מעייני הישועה', וכו'".

אנו רואים שעניין הגאולה וביאת המשיח הפך להיות עיקר בעיית היהדות. הטיפול בו היה צורך השעה. שלושת הספרים — מעייני הישועה, ישועות משיחו, ומשמיע ישועה — כולם עוסקים בנושא זה בלבד. מעייני הישועה הוא פירוש על ספר דניאל. שספר דניאל מתפרש כתחזית של ההיסטוריה העתידה עד קץ הימים — בזה אין חידוש. הבנה זו של ספר דניאל כבר היתה מקובלת בעולמם של חז"ל, ואברבנאל אינו אלא ממשיך, מעמיק ומרחיב את מה שנאמר. אולם כאן הוא נתקל בגישה שמקורה גם היא בתקופה העתיקה, בעולמם של חז"ל שהזהירו מפני עיסוק מופלג ומופרז בעניין הגאולה העתידה, ואמרו דברים קשים מאד על מחשבי קצין ועל דוחקי הקץ וכו' — וגם דברים אלה יש להבין מתוך סיטואציה היסטורית מסוימת.

אברבנאל, שמכיר את כל הדברים האלה, נוטל רשות לעצמו להעמיד במרכז העיון הדתי את חישוב הקץ ואת הדיון בטיב הגאולה ובמהותה, כיצד תתרחש ומתי תתרחש. איך הוא מיישב דבר זה עם גישתם של חז"ל? הוא אומר: "זמן קץ הגלות סתום וחתום היה בהמשך הגלות, אבל יבינהו

משכילים בסוף הגלות ובעת הגאולה, ולדעתי זמן הגאולה הנה בא ואנחנו היום בסוף הגלות והתשועה קרובה לבוא".

קראתי מלים אלה בהטעמה רבה, משום ששמענו באולם זה גם היום, לפני חצי-שעה, דיבורים על אתחלתא דגאולה בימינו. "זמן קץ הגלות סתום וחתום הוא בהמשך הגלות, אבל יבינוה משכילים בסוף הגלות ובעת הגאולה, ולדעתי זמן הגאולה הנה בא ואנחנו היום בסוף הגלות והתשועה קרובה לבוא". זה כתוב במעייני הישועה, שנת רנ"ז 1497, שנת בוא יבוא ברנה, קרוב ל-500 שנה לפנינו — ומכאן מוסר-השכל לדורנו.

משהו אנלוגי מאד לכך נמצא בדור הזה גם במישור אחר: בדברי הרב קוק נמצא דיון בשאלה כיצד להתייחס להזהרה שהזהירו כל הקדמונים שעסקו בקבלה מפני גילוי סודותיה לרבים, מפני דרישה בה בציבור, וכו'. כיצד הוא מעז להפיץ בציבור את מה שנקרא בפיו "תורת האמת"? הרב עונה בדברים הדומים מאד לדברי אברבנאל: "ואימתי היתה תורת האמת תורת הנסתר, והיתה חייבת להיות תורת הנסתר? בהמשך הגלות. אבל מאחר שאנחנו עומדים על סף הגאולה, הרי לא רק מותר אלא אף מצוה להפוך את תורת הנסתר הזאת לתורת נגלה ולהפיצה ברבים".

על סמך הנחה זו עוסק אברבנאל בחישוב הקץ ובתיאור מהותו ואופניו, ואפילו פרטיו, של תהליך הגאולה. על סמך הנחה זו הוא הולך ומפרש את ספר דניאל, כסקירה כללית של ההיסטוריה. את ההיסטוריה הוא רואה לא רק לאור המקורות שלנו אלא גם לאור המקורות של הגויים, שבהם היה מעורה מאד. הוא מכיר את הספרות הלטינית והאיטלקית והספרדית, הוא מכיר את טאקטוס ואת פלוטרכוס, והוא עומד על סתירות בכתובות בכתובות הקיימות בין המסורת שלנו ובין זו של הגויים. הוא בונה מערכת מושלמת של מהלך ההיסטוריה המדינית של האנושות, של ארבע המלכויות ששולטות בזו אחר זו. אולם הוא נאלץ להתחבט בשאלה שחז"ל בשעתם לא ידעו. הם ידעו את ארבע המלכויות — בבל, פרס, יוון ורומא, ואילו אברבנאל מתקשה מאד בעובדה, שקיימת מלכות חמישית, והיא דווקא השולטת היום (ז.א. בימיו) על ארץ-ישראל — מלכות הישמעאלים, שעליה, לכאורה, אין רמז לא בס' דניאל ולא במדרשי חז"ל. אמנם ארבע מלכויות הללו הן ששלטו על ארץ-ישראל לאחר שאנחנו איבדנו את השליטה על הארץ; אבל זה שש מאות שנים שהישמעאלים שולטים עליה. אברבנאל סוקר גם את מסעי-הצלב, כשהנוצרים חזרו וכבשו את הארץ, אבל הם לא החזיקו בה מעמד אלא 85 שנים, והיום הארץ היא בידי הישמעאלים. את הסתירה הגלויה שבין המציאות ההיסטורית לבין תמונת ההיסטוריה המסורתית, שאינה מכירה אלא ארבע מלכויות, מיישב אברבנאל ע"י "המצאה" מב-

הגאולה ואחרית הימים אצל אברבנאל

ריקה: ב"מלכות הרביעית" נכללים עולם הנצרות ועולם האיסלאם גם יחד. משום מה? משום ששלטונה של מלכות רומא — היא המלכות הרביעית המקורית — התפשט בשעתו גם על המזרח התיכון, שהוא היום עולם הישמעאלים: צפון-אפריקה, מצרים, וסוריה עד עיראק. אותה מלכות הרביעית נתפלגה לשתי מלכויות: אדום וישמעאל; אבל עדיין הן יחד בחזקת המלכות הרביעית.

והמלכות החמישית היא ישראל. אברבנאל עומד בכל תוקף על כך שמלכות המלך המשיח תהיה ממש ההמשך של ההיסטוריה הריאלית. כשם שמלכות נבוכדנאצר נפלה בידי כורש, ומלכותו של כורש נפלה בידי אלכסנדר מוקדון, ומלכויות היוונים נפלו בידי רומא (אברבנאל מזכיר בפירושו את סקפיו ואת פומפיוס) — כך עתיד המלך המשיח לכבוש את המלכות מידי אדום וישמעאל. מלכות המלך המשיח היא לאברבנאל חוליה בשרשרת ההיסטוריה הריאלית ולא חזון של "אחרית הימים", של תקופה שלאחר ההיסטוריה.

לכאורה, אברבנאל מקבל כאן את דעתו של הרמב"ם, בהסתמכות על המאמר המפורסם של שמואל, שאין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שיעבוד מלכויות בלבד. אבל הוא איננו מקבל את המאמר הזה באותה משמעות שהרמב"ם מקבלו. ויכוחו עם הרמב"ם הוא מעניין מאד ומלא סתירות.

הרמב"ם איננו מעמיד את החזון המשיחי במרכז אמונת ישראל. בסימומה של משנה-תורה, לאחר הצגת האמונה בביאת המשיח, הוא מוסיף הערה במלים הנוקבות: "ולעולם לא יתעסק אדם בדברי ההגדות ולא יאריך במדרשות האמורים בעניינים אלו וכיוצא בהן, ולא ישיכם עיקר, שאין מביאים לא לידי יראה ולא לידי אהבה" — והמבין יבין. הנשר הגדול של ההלכה רואה את עיקר היהדות בעבודת ה' בידי אדם המקבל עליו תורה ומצוות, ולא באמונה במה שיקרה לאדם או יקרה לעם ישראל לעתיד-לבוא.

לעומתו רואה אברבנאל את יסוד האמונה היהודית בהכוונת תודעתו של היהודי לגאולה המשיחית לעתיד-לבוא. לפיכך אין הוא יכול לקבל את התפיסה שתפס הרמב"ם את מהותה של הגאולה. הוא מעיר — והוא צודק בהערתו זו — שאין אמת בדברי הרמב"ם: "אמרו הכמינו אין בין העוה"ז לימות המשיח אלא שיעבוד מלכויות בלבד", משום שאין זו אלא דעת יחיד (של האמורא שמואל); ואילו רוב החכמים — וגם הנביאים — צופים בגאולה המשיחית גם שינויים נסיים בטבע המציאות, וזאת בדרגות שונות: החל בדימויים אגדיים של צמיחת גלוסקאות וכלי-מילת מאדמת א"י, וכלה

בדימויים של מפנה בתודעה האנושית: הכרת אלהים אוניברסלית, ביעור יצר-הרע, שלום נצחי, וכד'.

אברבנאל משתדל ליטול אף ממאמרו של שמואל את העוקץ ה"אנטי-נסי" הכלול בו לפי המובן שנוהגים לייחס לו ולפי מה שהבינו הרמב"ם. הוא מפרש מאמר זה פירוש מקורי ומפתיע: "שיעבוד מלכויות" אמור בהקשר ההוא לא במשמעות של שלילה — ז.א. שלא יהיו ישראל עוד משועבדים למלכויות, אלא דווקא במשמעות של חיוב: שהמלכויות תהיינה משועבדות לישראל. המשיח יהיה שליט העולם — ואברבנאל משתמש במפורש בכינוי היווני קוסמוקרטור, תארם הרשמי של קיסרי ביזנטיון (המוזכר גם במדרשים).

עד כאן ל"מעייני הישועה". ספרו השני של אברבנאל, "ישועות משיחו", הוא פירוש על אגדות התלמוד והמדרש העוסקים במשיח. הללו משקפות הלכירות שונים והשקפות שונות שרווחו בעם ישראל, בתקופות שונות ובסיוואציות היסטוריות שונות; יש הרבה סתירות ביניהן, וניתן לפרשן בדרכים שונות. הנוצרים, בוויכוחים עם היהדות, ניצלו לפעמים אגדות אלו לחיזוק טענותיהם; כגון הסיפור האגדי על הולדת המשיח בתשעה באב: הנה, ממקורותיהם של היהודים מוכח שהמשיח כבר נולד! או המאמר המדרשי שלימות המשיח כל המועדים בטלים (חוץ מפורים ויום-הכיפורים): מקורותיהם של היהודים מעידים שעתידיה התורה להשתנות! אברבנאל כתב ספרו כדי לפרש את כל האגדות והמדרשים האלה פירושים הסותרים את טענות הנצרות, ויש ביניהם פירושים מפתיעים ומקוריים מאד, שלא כאן המקום והזמן כדי לעמוד עליהם.

הספר השלישי — "משמיע ישועה" — מתייחס לוויכוח פנימי ביהדות. הוא מכון נגד זרמים ביהדות עצמה אשר ניסו לעשות מעין ספיריטואלי-זאציה של הרעיון המשיחי — שעניינה של ביאת המשיח לעתיד-לבוא הוא בעיקר תיקון הנפש ותיקון האדם, ולא עניין לאומי-מדיני. כפי שנראה להלן, הכיר אברבנאל יפה במשמעות הדתית העמוקה של רעיון זה, אבל במסיבות של דורו ראה בו סכנה עצומה: אם אין הגאולה המשיחית גאולה מדינית ריאלי — תאבד תקוות הגולים והמעונים. לכן הוא משתדל להוכיח שכל היעודים המשיחיים, הן של הנביאים והן של חז"ל, אינם מכוונים לעניינים רוחניים, לתיקון הנפש ולעילוי האדם וכו' — אלא לדבר מוחשי: התזרת השלטון לישראל וקום מלך מישראל אשר — לאחר נבוכדנאצר וכורש ואלכסנדר והקיסרים הרומיים — יהיה שליט העולם.

בכל שלושת הספרים אברבנאל מחשב את הקץ. חישוב הקץ היה ספורט אינטלקטואלי נפוץ בישראל כמעט בכל הדורות, והרקע הפסיכולוגי לכך

הגאולה ואחרית הימים אצל אברבנאל

אינו טעון הסבר. חישוב הקץ מושתת תמיד על פרישנות של פסוקים, ובעיקר על סיומו של ס' דניאל, אעפ"י ששם נאמר בפירוש: "סתומים וחתומים הדברים" וכו'. לא כאן המקום לפרט את כל החישובים הכרונו-לוגיים של אברבנאל; כולם מסתכמים במסקנה אחת, החוזרת ונשנית בכל שלושת הספרים — לגאולה נקבעו שלושה מועדים.

יש מועד-מינימום, זאת אומרת: מלכתחילה נגזר על עם ישראל שיהיה בגלות ובשיעבוד לפחות זמן מסוים. לפי חישוביו של אברבנאל מינימום זה הוא 800 שנים. יש מועד שני, מאוחר יותר: בין המועד הראשון ובין המועד השני הגאולה תלויה בתשובה ובמעשים טובים. לפני המועד הראשון — הגזרה מלמעלה היא שעם ישראל לא ייגאל; מכאן ואילך — תקופה שבה הבאת הגאולה היא בידי העם. המועד השלישי הוא המועד שבו הגאולה תבוא בהכרח, בין אם עם ישראל יעשה תשובה בין אם לא יעשה תשובה. אברבנאל מחשב את המועד הזה. הוא עורך את חישוביו כ-1400 שנים לאחר החורבן. נמצא, שהמועד הראשון עבר, והגלות הולכת ונמשכת: משמע שישראל לא עשו תשובה. אבל מתקרב המועד האחרון, אשר בו תבוא הגאולה בין אם יחזרו בתשובה אם לאו. והמועד הזה הוא בין שנת רס"ג לרצ"ג (בין 1502 ל-1532), ז.א. בימיו או עכ"פ בדור שלאחריו, בערך 10—40 שנה מן התאריך שבו הוא כותב את הדברים האלה. על כך הוא חוזר בכל הספרים ומוכיח את אמיתתו בחישובים מסובכים.

בהקשר זה עומד אברבנאל על תופעת משיח-השקר בישראל. הוא כורך בסוג זה את ישו ואת בר-כוכבא יחד. הוא תוקף את ר' עקיבא בשתי שאלות קשות: (1) כיצד החזיק למשיח את בר-כוכבא, שלחם אמנם את מלחמת ישראל, אך לא ניראו בו מסימני הנסים שמנו חז"ל במשיח? (2) חמורה ממנה שאלת המועד: אברבנאל מניח שענין "שלושת המועדים" מעוגן במסורת היהדות; לפיכך לא ייתכן שלא ידע ר' עקיבא שנגזרו על ישראל לפחות 800 שנות שיעבוד — היאך יכול היה לצפות לגאולה שני דורות בלבד לאחר החורבן? תשובתו על שתי השאלות היא-היא הדברים הנוקבים שבהם פתחתי את שיחתי: 'ר' עקיבא קרה לו כמו שיקרה פעמים רבות לכל חכם לב, שיחשוב ויאמין מה שנכספה וגם כלתה נפשו להיות".

מן האמור עד כאן ייראה לכאורה שתכנו של החזון המשיחי של אברבנאל הוא לאומי-מדיני גרידא. אולם רושם זה הוא מוטעה ומטעה. שלושת הספרים שבהם דנו כאן חוברו מתוך סיטואציה מסוימת וצרכיה של סיטואציה זו. אמנם מבטאים הם את תודעתו האמונית של אברבנאל, אך אין הם ממצים את עמקה. מה היתה משמעותה האמתית של הגאולה בתודעתו

של האיש הגדול הזה בדור השמד וקידוש־השם — זאת אנו למדים מפיו־
רושו על התורה.

בכל הדורות היה סמלה העליון של האמונה ביהדות — העקדה. על אברהם
אבינו נאמר "והאמין בה'", והוא הנקרא בפי הנביא "אוהב ה'", והוא
שעמד בנסיון ביטול כל האינטרסים והצרכים והמאוויים הטבעיים של האדם
מפני אהבת ה' ועבודתו. על הפסוק "וישכם אברהם בבוקר ויחבוש את
חמורו" אומר אברבנאל: "...שכבש והכניע את החומר והיצר שלו, כי
בזה יוכל ללכת אל המקום אשר אמר לו האלהים, ולפי שהיה אברהם
התחלה בשלמות אמונתו, ומשה רבנו בנתינת התורה שניתנה ע"י משלים
אמיתי..., ומלך המשיח יהיה תכלית כל הטוב המיוחד — לכן אמרו
חז"ל במליצתם שזה החומר בעצמו שחבש אברהם הוא אשר רכב עליו
משה, והוא אשר ירכב עליו מלך המשיח. ר"ל שאותו החומר שהכניע
אברהם תחת שכלו הכניע ג"כ משה רבנו בקיבול התורה, ויכניע ג"כ מלך
המשיח לתתנו שלמים בתכלית השלמות".

נמצא, שעיקרו של חזון הגאולה המשיחית של אברבנאל הוא דעת ה'
ועבודתו, ממש כדעתו של הרמב"ם — שדומה היה שאברבנאל חולק
עליו —, המסיים את פרשת המשיח (ואת ס' משנה־תורה כולו) בפסוק:
"כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים".